

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ 1953-1964 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНИЙ СВІТОГЛЯД

У статті досліджується неоднозначна і суперечлива доба правління М. Хрущова, позначена суспільно-політичною, соціально-економічною та культурною лібералізацією. Вивчається вплив найбільш важливих для населення реформ десталінізації й відповідні зміни парадигми мислення українських громадян.

Ключові слова: десталінізація, ліберальні реформи, суспільна свідомість, парадигма мислення, субкультура.

Для людської цивілізації завжди були і будуть актуальними проблеми, пов'язані зі світоглядною орієнтацією людини, з осмисленням нею свого місця й ролі в суспільстві. Специфічне духовне осмислення та переживання навколишнього середовища у формі відчуттів, сприймань, уявлень, емоцій, мислення формує відповідне світовідчуття, світосприймання і світорозуміння. У своєму узагальнюючому вигляді всі вони становлять єдине цілісне утворення, яке називається світоглядом. Він залежить від матеріальних та духовних умов існування людей. Зміна цих умов безпосередньо впливає на трансформацію світосприймання. І чим глобальнішими були зміни, тим кардинальнішою буде трансформація.

Одним із таких переломних для трансформації світогляду українців періодів була доба хрущовської «відлиги», що привела до зміни ідеологічної надбудови суспільства. Від тих подій минуло вже більше ніж півстоліття, за яке було написано чимало наукових праць і публікацій, присвячених правлінню М. Хрущова. Проте дослідники, вивчаючи 1950–1960-і роки в історії України, приділяли увагу іншим проблемам, не пов'язаним зі з'ясуванням особливостей суспільного світогляду. Окреслена нами тема або взагалі не розглядалася, або обмежувалася короткою характеристикою. Так, напрацювання радянських авторів висвітлювали побут і культуру громадян з позицій матеріалізму та визначальної ролі держави й партії в житті суспільства. Відповідно духовні цінності та світогляд громадян лишалися поза увагою [7].

Проголошення незалежності України 1991 року та розпочаті процеси демократизації відкрили нові можливості для розвитку історіографії, але у вітчизняній історичній науці 1990-их років за інерцією ще досить широко застосовуються традиційні методики історіописання, що обмежуються переважно позитивістськими схемами та оминають світоглядну й ментальну основу розвитку суспільства. У той же час у російській історіографії соціально-антропологічний підхід до вивчення історії відігравав дедалі помітнішу роль. Глибоким соціально-психологічним аналізом суспільства вирізняються праці О. Зубкової [8; 9], Ю. Аксютіна [1], О. Пижикова [15]. Варті уваги висновки щодо ціннісних орієнтацій громадян у сфері виробництва, побуту й дозвілля, які зробили П. Вайль та А. Геніс [4].

Останнім часом фіксуємо поступову зміну дослідницьких парадигм і появу якісно нових підходів до вивчення історії й у вітчизняній історіографії. Зокрема, пізнання минулого в ментальному зрізі репрезентують монографії П. Гнатенка про специфіку українського національного характеру [6] та М. Юрія про втілення у святах і обрядах архетипів національної свідомості [24]. Зростає увага українських науковців до соціальних та духовних аспектів розвитку суспільства. З'являються різноманітні дослідження у рамках мікроісторії, що розглядають окремі проблеми розвитку українського суспільства повоєнного часу, але проблема впливу десталінізації на світогляд громадян залишається малодослідженою.

Неоднозначний та суперечливий для розвитку радянської держави період хрущовського правління (1953–1964 роки) ввійшов в історію як десталінізація, що характеризується частковою демократизацією сталінського тоталітарного режиму й проведенням ліберальних реформ у всіх сферах життя населення. За спогадами сучасників, це були позитивні часи, світлі, сповнені надії на краще життя. Діти, народжені в цей період, знали про страхіття сталінського часу лише з переказів своїх близьких. 1950–1960-і роки запам'яталися доленосним XX (1956 рік) з'їздом КПРС та послабленням самоізоляції Радянського Союзу від капіталістичного світу, активною розбудовою народного господарства й науково-технічним прогресом, поліпшенням соціального й матеріального добробуту громадян, урізноманітненням їхнього дозвілля та іншими новаційними тенденціями. Спробуємо відтворити ті буремні роки крізь призму ментальності.

Насамперед варто проаналізувати зміни суспільно-політичного характеру, пов'язані зі зміною курсу влади, оскільки процес розвитку тогочасного суспільства багато в чому залежав від політичної системи та офіційної ідеології. Так, з усіх процесів десталінізації найбільший вплив на свідомість і мислення громадян мали припинення масового терору, політика реабілітації та критика культу особи. Сталінське правління сформувало систему, в якій суспільство, охоплене страхом за своє життя, змушене було приховувати справжні думки й почуття. У своїх діях люди керувалися думкою «посадять чи не посадять?» [14, с. 98]. Страх перед системою, прагнення уникнення покарання, а також нівелювання прав і свобод людини, сформували соціальну й політичну апатію радянських громадян, скутість у своїх діях та думках, консервативність поглядів.

Значну роль у процесі демократизації мислення українців відіграло розвінчування культу особи Й. Сталіна і пов'язані з цим відмова від масових репресій та політика реабілітації. Відкритими ці процеси стали після XX з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956 року), на закритому засіданні якого М. Хрущов зачитав доповідь «Про культ особи та його наслідки». Незважаючи на свою поверховість та неглибокий аналіз, не викривальний, а скоріше маскувальний характер, промова спричинила шоківу реакцію в делегатів з'їзду. Хоча критика культу особи дістала неоднозначні оцінки суспільства, ця політика започаткувала оновлення радянського соціуму, сприяла поступовій моральній, психологічній і творчій розквітості громадян, критичнішому ставленню до подій у державі та світі, а також відкритішому висловлюванню думок, протилежних офіційним. Органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1950-их років кількість відкритих проявів протесту проти офіційного курсу влади в українському середовищі інтелігенції й молоді різко збільшилася [2, с. 150-151].

Трансформацію світогляду громадян зумовила також зміна життєвих стандартів, пов'язана із соціально-економічними реформами влади. Серед них найважливішою для населення стала спроба переорієнтації економіки радянського режиму на забезпечення потреб людей. Якщо раніше пріоритет віддавався розвитку важкої та оборонної промисловості, що призводило до хронічного відставання легкої й харчової, а також занепаду сільського господарства, то нова економічна програма, затверджена вересневим (1953 рік) пленумом ЦК КПРС, звертала увагу на розвиток соціальної інфраструктури [12, с. 303-310]. Її впровадження в життя вможливило задоволення багатьох елементарних, а подеколи й украй необхідних потреб людей. Ідеться про розв'язання житлової проблеми, розвиток електрифікації, газифікації, теплофікації, водопостачання та каналізаційного забезпечення будинків, розширення сфери сервісу, зростання номенклатури здійснюваних комунальних і соціально-побутових послуг у містах та селах, розширення випуску й асортименту товарів, уведення в побут нових технічних засобів (фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, холодильники, пілососи, електроплити, електропраски, магнітофони, автомобілі, пральні й швейні машини та ін.), поліпшення матеріального добробуту, соціального забезпечення і медичного обслуговування громадян.

Докладніше варто спинитися на питанні забезпечення населення житлом. На думку Ф. Броделя, який обґрунтував основні методологічні підходи до вивчення складових елементів повсякденності, житло закономірно створює низку явищ соціального буття: воно є показником цивілізації суспільства, окреслює параметри розшарування членів соціуму, формує психічний склад населення [17, с. 61]. У повоєнний час найгострішим соціальним питанням була нестача житла. 1955 року на одну людину в середньому припадало 6 м² житла, що було в 1,5 разу менше від установленої санітарної норми (9,1 м²) [19, с. 131]. У такій ситуації в містах під помешкання було задіяно підвали, кухні, дворові будівлі, велику кількість дахів. У селах — малоприспособовані для житла хліви, клуні, культові споруди, землянки та напівземлянки. Тисячі родин проживали на чужій житловій площі. Люди мешкали в аварійних будинках, що потребували капітального ремонту або навіть не підлягали ремонту [18, с. 19].

Зважаючи на актуальність окресленої проблеми та нагальні потреби людей, у грудні 1957 року в Києві на ювілейній сесії ВР УРСР вище партійне керівництво поставило завдання подолати житлові негаразди в найближчі 10–12 років [23, с. 54]. Подальші директиви влади сприяли розгорнутому та інтенсивному будівництву, що спричинило появу багатьох тисяч естетично убогих житлових масивів із малогабаритними квартирами, названими в народі «хрущовками». Далекі від досконалості квартири сприймалися як велике благо, а масове будівництво житла — як один із найважливіших заходів М. Хрущова, спрямованих на поліпшення добробуту громадян. 1965 року на одну людину в середньому припадало вже 10,9 м² житла [18, с. 21]. Журнал «Знамя» справедливо зазначав: «новоселець — це, мабуть, найбільш розповсюджена в наші дні спеціальність» [13, с. 163].

Надання громадянам індивідуальних квартир мало своїм результатом не тільки розв'язання житлової проблеми. Розселення сімей по окремих квартирах, уважає російська дослідниця радянської повсякденності О. Зубкова, зробило їхнє приватне життя дійсно приватним, менш доступним соціуму та державі порівняно

з вимушеним спільним проживанням у гуртожитках, комунальних чи малосімейних квартирах [8, с. 134]. Разом із іншими чинниками нові помешкання сімейного типу започаткували індивідуалізацію побуту та мислення радянських громадян.

Радянський побут поступово поліпшувався, проте якісних змін у життєвих стандартах не відбулося. Нерозв'язаними залишалися ще багато проблем, а соціально-економічне життя продовжувало розвиватися в рамках, установлених тоталітарною системою. Недбале ставлення держави до потреб громадян і вимог, що стосувалися комфорту їхнього існування, призвело до того, що матеріально-побутові умови життя не відповідали елементарним вимогам часу. Маємо типові житло з мінімумом побутових зручностей, невідповідне комунальне забезпечення осель, постійний дефіцит найнеобхідніших товарів повсякденного вжитку, неналежне торгове, соціальне, медичне й транспортне обслуговування людей. Зрештою, громадяни при звичаювалися до існуючих реалій. Комуністична ідеологія виховувала невибагливість, байдужість до розкоші, зневажливе ставлення до матеріальних цінностей, скромність та одноманітність у стилі життя й поведінці. Свідченням цього є інтер'єри квартир, харчовий раціон, зовнішній вигляд, форми проведення дозвілля та загалом рівень бажань і потреб тогочасних українців.

Характер суспільно-політичних процесів і матеріально-побутовий рівень життя населення визначали суперечливий розвиток його духовної сфери. Десталінізація в культурному житті УРСР передусім проявилася завдяки послабленню самоізоляції Радянського Союзу від капіталістичних країн. Так звана «залізна завіса», встановлена сталінською владою, перекривала людський, інформаційний і культурний обмін, не давала змоги дізнатися через засоби масової інформації чи безпосереднє знайомство про реалії, ідеї та цінності, якими жили люди за кордоном. Ознайомлення громадян із культурою та життям західноєвропейського суспільства не могло не внести свої корективи у їхнє світосприйняття.

Процес впливу західного світу був контрольований та чітко дозований владою, але навіть за таких умов для українського соціуму відкривалися нові можливості. Проникнення в Радянську Україну зарубіжної музики (джаз і рок-н-рол), літератури (твори М. Дрюона, О. Дюма, А. Камю, Ф. Кафки, А. Конан-Дойля, Е. Ремарка, А. Сент-Екзюпері, Е. Хемінгуея та інших), кінофільмів («Римські канікули», «Кохання з першого погляду», «Бабетта йде на війну», «Наречений для Лаури», «Фанфари кохання»), моди (колекції від Ів Сен Лорана, Коко Шанель і Крістіана Діора) зумовлювало руйнування ідеологічної одновимірності та поступову зміну парадигми мислення.

З'являються такі нетипові для радянської повсякденності попереднього часу явища, як «стиляжництво» та культура андеграунду. Ці субкультури виникли як реакція частини суспільства (переважно міської молоді) на підкорення духовного простору державній ідеології. Так звані стильяги своїми специфічним зовнішнім виглядом та манерою поведінки виражали прагнення людей самостійно вибирати для себе шлях культурного розвитку й виступали проти тих стереотипів сприйняття дійсності, які нав'язувала офіційна ідеологія. За сповідування притаманних чужій культурі смаків і цінностей цей рух влада віднесла до

політичної опозиції, бо вбачала в ньому пряму загрозу ідеологічному вихованню громадян [16, с. 3].

Хлопці-стиляги носили вузькі штани-«дудочки», піджаки у клітинку, яскраві нейлонові сорочки в «гавайському стилі», вузькі лаковані черевики. Обов'язковими атрибутами були своєрідні предмети розкоші — трофейні запальнички та портсигари, американські гральні карти з напівголими дівчатами в стилі рип-ар, не розповсюджені в той час авторучки тощо [11, с. 38]. У середовищі стильг популярністю користувалася джазова й рокова музика, такі занепадницькі танці, як рок-н-рол, твіст, шейк, бугі-вугі. Останнє стало можливим насамперед завдяки появі імпортованих транзисторних приймачів («Спідола», «Альпініст»), які «ловили» закордонні радіостанції, та магнітофонів типу «Комета», «Маяк», «Урал». За допомогою цих технічних засобів записували на старих рентгенівських знімках (у вигляді саморобних гнучких платівок) та з рук у руки нелегально тиражували платівки з «ідеологічно шкідливою» музикою. Згодом виник новий вид підпільного бізнесу, названий у народі «джаз на кістках», або «музика на ребрах» [3, с. 81]; [11, с. 73].

Ті ж самі імпортовані або самостійно «доопрацьовані» місцевими майстрами радянські радіоприймачі здійснили своєрідну революцію іншого характеру — інформаційно-політичного. Завдяки налаштуванню своїх радіоприймачів на заборонені зарубіжні радіостанції «Голос Америки», Бі-бі-сі», «Ватикан» та інші українці отримувати інформацію, кардинально протилежну офіційній, що суттєво розширювало рамки інформаційного простору [10, с. 137]; [20, с. 108-114]; [21, с. 10].

Свій вплив на свідомість радянських громадян мало долучення їх до світової класики й ознайомлення з шедеврами світової культури, які суттєво відрізнялися від звичних для пересічного українця творів радянських письменників, режисерів, художників. Зарубіжні митці описували складні й далеко неідеальні стосунки між людьми, гостроту почуттів між чоловіком і жінкою, розкривали феномен соціуму, акцентували увагу на окремій людині та її світовідчутті, що не вписувалося в рамки панівного в радянській літературі «соціалістичного реалізму».

Відбувається деформація заідеологізованих мистецьких смаків радянської людини, модернізація мислення громадян, підвищення статусу загальногуманістичних цінностей. Під впливом західного мистецтва зникає категоричність в оцінках, однозначність усталених інтерпретацій подій та характерів, вчинків і переживань, що нав'язувалися радянською пропагандою. Цих впливів передусім зазнала прогресивна частина української інтелігенції, яка на противагу офіційній тематиці, усталеним стереотипам та загальноприйнятими формам і методам, започатковує нове, модерне мистецтво. Лібералізація суспільно-політичного життя та атмосфера моральної, психологічної й творчої розкнутості митців не тільки сприяла піднесенню літературно-мистецького життя, але й спричинила появу в ньому нонконформістських тенденцій на противагу пасивному сприйняттю існуючих порядків, смаків, суджень. Мова йде про творчість М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса, А. Горської, С. Параджанова, Л. Танюка, Т. Яблонської та багатьох інших митців.

Важливим і водночас суперечливим також був процес ознайомлення громадян із літературною спадщиною раніше заборонених авторів «розстріляного

відродження» та дореволюційних українських діячів. «Після XX з'їзду КПРС у московських бібліотеках, у читальних залах з'явилося багато раніше закритої літератури, — зазначав сучасник тих подій та відомий український правозахисник Л. Лук'яненко. — Усе це розширювало обрії й підживало віру в набуті університетські знання як єдино правильні» [14, с. 17]. Політична, юридична й громадська реабілітація вможливила повернення зі «спецфондів обмеженого користування» творів Б. Антоненка-Давидовича, В. Бобинського, М. Вороного, О. Досвітнього, В. Еллана-Блакитного, М. Ірчана, П. Капельгородського, Г. Косинки, А. Кримського, М. Куліша, А. Патрус-Карпатського, Є. Плужника, Г. Хоткевича та інших. Т. Галайчак зазначає, що впродовж 1956 року тільки зі спецфондів бібліотек АН УРСР та Львівського державного університету імені І. Франка повернуто у загальні фонди 39 774 примірники книг і брошур [5, с. 236].

Процес ознайомлення українців із власною літературною спадщиною відбувався в умовах цензури. Під грифом «заборонених для широкого загалу читачів», як і раніше, залишалася творчість таких видатних письменників і політичних діячів, подвижників національної української ідеї, як В. Винниченко, М. Драгоманов, П. Куліш, М. Костомаров, Г. Чупринка, І. Огієнко, Б. Грінченко [22, с. 6-13]. Більшість із них були вже невідомими молодим читачам. Проте незважаючи на цензуру, що значно звужувала межі доступної інформації, а також офіційну ідеологію, яка формувала відповідні стереотипи «радянського способу життя» та «світлого комуністичного майбутнього», процеси «відлиги» в культурному житті сприяли відновленню історичної пам'яті та відродженню багатьох народних традицій і, найголовніше, перешкождали знищенню національної ідеї й самосвідомості.

Отже, лібералізація радянського суспільства, або так звана десталінізація, незважаючи на свій суперечливий характер, об'єктивно зумовила трансформацію його свідомості. Це проявилось в поступовому руйнуванні ідеологічної одновимірності мислення, його модернізації, демократизації та гуманізації. Контролювати й регламентувати діяльність і свідомість громадян ставало дедалі складніше, про що свідчить поширення новаційних явищ і процесів у побуті та культурі населення, невідконтрольних ідеологічній політиці влади (модерна творчість українських митців, стиляжництво, культура андеграунду й інші прояви інакодумства). Політика підпорядкування всіх сфер життя дедалі більше наштовхувалася на опір та протидію.

Разом із тим запроваджена реформація була тимчасовою й поверховою, тому кардинально не змінила основ тоталітарної системи. Стереотипи мислення і правила поведінки попереднього часу мали доволі стійку дію, що внеможливило миттєву зміну парадигми мислення. У результаті світогляд тогочасних українців характеризувався складним поєднанням традиційних принципів і усталених цінностей із новими нормами й стандартами життя, а також зміщенням акцентів у суспільній свідомості та зміною уявлень про суспільні норми.

Список використаної літератури

1. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Юрий Аксютин. — М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. — 488 с.

2. Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х — 1960-ті рр. / Олег Григорович Бажан // УІЖ. — 2008. — № 5. — С. 147—159.
3. Брусиловская Л. «Московский Бродвей», «джаз на костях» и «пожар в джунглях» / Лиля Брусиловская // Родина. — 1998. — № 8. — С. 79-83.
4. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / Вайль П., Генис А. — М.: «Новое литературное обозрение», 1996. — 368 с.
5. Галайчак Т. Книжкові та періодичні видання України за часів тоталітаризму (50–80-ті рр. XX ст.) / Тамара Галайчак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наук праць. — Львів, 1997. — Вип. 3–4. — С. 226-241.
6. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко — К.: «ДОК-К», 1997. — 116 с.
7. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура / Н. М. Закович. — К.: Наукова думка, 1980. — 222 с.
8. Зубкова Е. В круге ближнем. Частная жизнь советского человека // Родина. — 2008. — № 7. — С. 130—136.
9. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы 1945–1964 / Елена Юрьевна Зубкова. — М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. — 200 с.
10. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: Документы / [сост. Е. С. Афанасьева; отв. ред. В. Ю. Афиани]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2000. — 552 с.
11. Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР 40–50-х годов / Раиса Кирсанова // Родина. — 1998. — № 8. — С. 72—75.
12. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). — [9-е изд., дополн. и испр.]. — М.: Политиздат, 1985. — Т. 8: 1946–1955. — 542 с.
13. Лиходеев Л. Сундуки со звоном. Фельетон / Л. Лиходеев // Знамя. — 1959. — № 4. — С. 163—169.
14. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Левко Лук'яненко. — [2-е вид., доповн.]. — К.: Нора-Друк, 2005. — 136 с.
15. Пыжиков А. В. Хрущевская «оттепель»: 1953–1964 / Алексей Владимирович Пыжиков. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 511 с.
16. Стародуб А. Куда прискакали голубые лошади / Стародуб А., Удовенко Г. // Комсомольская правда. — 1959. — 13 січня. — С. 3.
17. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / Олександр Удод // Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1931 рр.». — Львів, 2009. — С. 31—67.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. Р-2. — Оп. 13.— Спр. 5739. — 267 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 193. — 233 арк.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — 132 арк.
21. Там само. — Спр. 5691. — 68 арк.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1.— Оп. 24. — Спр. 5292. — 108 арк.
23. Ювлейна сесія Верховної Ради УРСР (24 грудня 1957 р.). Стенографічний звіт. — К.: Держполітвидав, 1958. — 89 с.
24. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: [монографія] / Михайло Федорович Юрій. — К.: Кондор, 2004. — 738 с.

О. В. Тевикова

ДЕСТАЛИНИЗАЦИЯ 1953-1964 ГОДОВ В УКРАИНЕ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ

В статье исследуется неоднозначный и противоречивый период правления Н. Хрущева, который характеризуется общественно-политической, социально-экономической и культурной либерализацией. Изучается влияние наиболее значимых для населения реформ десталинизации и соответственные изменения парадигмы мышления украинских граждан.

Ключевые слова: десталинизация, либеральные реформы, общественное сознание, парадигма мышления, субкультура.

O. V. Tevikova

DE-STALINIZATION OF 1953-1964 IN UKRAINE AND ITS IMPACT ON PUBLIC CONSCIOUSNESS

The article examines the ambiguous and contradictory period of Khrushchev's governing, which is marked by social and political, socio-economic and cultural liberalization. The author studies the effect of the most important de-Stalinization reforms and appropriate changes in the Ukrainian citizens' paradigm of thinking.

Keywords: de-Stalinization, liberal reforms, public consciousness, the paradigm of thinking, the subculture.

Надійшла до редакції 14 лютого 2012 року